

maken. Hoewel de conclusies met betrekking tot die presentie mager zijn, vind ik dit het meest interessante hoofdstuk in het boek, omdat de onderzoeker erin slaagt ons mee te laten kijken en luisteren naar hoe christenen, in al hun diversiteit, zich bewegen in hun buurt, hoe ze die beleven en hoe ze daarover praten. Hoofdstuk 6 beschrijft hoe christenen in Lunetten hun missionaire identiteit construeren. Riphagen merkt zelf terecht op dat in dit hoofdstuk de buurt op de achtergrond raakt, hetgeen al anticipeert op de conclusie van het onderzoek, samengevat in hoofdstuk 7: 'the neighbourhood simply is not a highly important place to most' (p. 217). In datzelfde slothoofdstuk wijdt de onderzoeker één alinea aan de betekenis van de aanwezigheid van een kerkgebouw in een wijk of buurt. Ik leid daaruit af dat onderzoek naar *religious place-making* alleen maar zinvol is in een sociale omgeving waar een kerkgebouw staat dat gebruikt wordt door een vitale geloofsgemeenschap van buurtbewoners. Als dat het geval is, dan is het misschien een 'sad story', want waar vind je dergelijke gemeenschappen nog?

Hans Riphagen heeft een mooi monument voor Lunetten opgericht en voor de christenen die er nog wat van proberen te maken. In zijn boek haalt hij heel veel literatuur uit de kast om ons duidelijk maken hoe belangrijk de vragen en thematieken zijn die hij bespreekt, en terecht. Maar ook die omgevallen boekenkast kan niet verhullen hoe precair impactvolle (protestants) christelijke presentie inmiddels is in grote delen van (sub)urban Nederland.

Rein Brouwer

(Protestantse Theologische Universiteit, Amsterdam)

Sloterdijk, Peter. 2020. *Den Himmel zum Sprechen bringen*. Berlijn: Suhrkamp Theater Verlag, pp. 352. (Nederlandse vertaling: Sloterdijk, Peter. 2021. *Theopoëzie. De hemel tot spreken brengen*. Vertaling door Mark Wildschut. Amsterdam: Boom, pp. 320.)

Nee, de hemel wil van ophouden niet weten. Nog altijd spreekt zij wereldwijd miljarden mensen aan, bij monde van diverse godheden en in vele talen. Reden voor Peter Sloterdijk om na te gaan hoe die sprekende hemel zich op aarde verstaanbaar heeft gemaakt en haar overtuigingskracht door de eeuwen heen tot op de huidige dag heeft vorm gegeven en doorgezet. Zijn boek *Den Himmel zum Sprechen bringen* is de wervelende bundeling van zijn fascinatie, irritatie en verbijstering over de godsdienstigheid van mensen. Daarbij doorkruist hij 5000 jaar cultuurgeschiedenis als een kind een speelgoedwinkel¹ en bedient zich naar believen van een sociologische, antropologische, cultuur-historische, literatuur-kritische of filosofische in valshoek. Meeslepend toont hij diverse arsverbanden over eeuwen en prikkelende inzichten over het heden. Maar ten slotte staat de lezer met lege handen.

Sloterdijk maakt het de lezer niet gemakkelijk te achterhalen wat zijn drijfveer en/of bedoeling is. Geen twijfel dat voor hem alle godsdienst mensenwerk is, literatuur, theopoëzie. Van de God uit de toneelmachine van het Griekse drama tot en met de dominee op de kansel in de 21^e eeuw, altijd gaat het om het poëtisch spreken over het ultiem goede, het ondoorgroendelijke, het alomvattende, het almachtige of met welk predicaat dan ook het goddelijke getypeerd wordt. Poëzie in alle denkbare toonaarden: ontzagwekkend, lyrisch, berustend, lovend, extatisch, gebruik makende van alle beschikbare hulpmiddelen als metaforen en beelden uit natuur en kosmos. Poëzie, en dus altijd meerduidig, voer voor steeds weer nieuwe interpretaties en aanleiding voor weer nieuwe poëzie. Want alle theopoëzie borduurt voort op wat ooit eerder vanuit het hemels baldakijn geklonken heeft.

Als het project van Sloterdijk zich had beperkt tot nog eens dit theopoëtische karakter van alle godsdienst uit de doeken te doen, dan had bespreking van zijn boek in *Religie & Samenleving* achterwege kunnen blijven. Maar hij realiseert zich dat alleen dit literaire karakter van de godsdienst niet volstaat om te begrijpen waarom het verschijnsel alle eeuwen door heeft weten stand te houden. Weliswaar zijn er in de loop der geschiedenis honderden godsdiensten verdwenen en hun goden tot zwijgen gebracht, nog steeds belijdt het overgrote deel der mensheid het bestaan van een of meerdere goden. Deze onuitroeibaarheid van godsdienst benadert Sloterdijk vanuit twee invalshoeken. De eerste is de persoonlijke behoefte aan een thuis, aan het besef van geborgenheid in een onherbergzaam heelal. De sprekende God is een God die tot mij spreekt, mij ziet, mij kent. En kennelijk, moet Sloterdijk toegeven, is dat aspect sterk genoeg geweest om de keerzijde ervan, te weten de dwingende controle op al het doen en denken, te compenseren. Van de Egyptische farao's tot aan de huidige Chinese president loopt een doorgaande lijn van toezicht van hoger hand die tegelijk veiligheid en identiteit biedt en gehoorzaamheid eist. Dit toezicht onderscheidt zich niet van de vele versies in de geschiedenis van het goddelijke alziend oog dat ieder mens afzonderlijk zowel eigenwaarde geeft als autonomie ontnemt.

Direct in het verlengde van deze ambivalentie is er het sociale aspect. Door alle eeuwen heen scheidt, fundeert en ritualiseert godsdienst het wij-gevoel. Maar ook blijkt hier de Januskop van godsdienst. Zij socialiseert met dat zij disciplineert. En daarbij brengt zij scheiding aan tussen wij en zij. Zij, dat is de vreemdeling die bestreden, althans op afstand gehouden moet worden; wij, wij vormen een eenheid van gelijken, echter op voorwaarde van gehoorzaamheid aan de heersende godsdienst en de door haar gesanctioneerde sociale verhoudingen.

En zo krijgt de aversie van Sloterdijk tegen de godsdienst contour. Dat neemt niet weg dat hij scherp oog heeft voor deze sociale betekenis van de godsdienst. Alle theopoëzie blijkt ook sociopoëzie te zijn: taal over het ideale, door God gewilde samenleven onder de hoede van zijn woordvoerders. Theo-socio-poëzie biedt een gezamenlijke plausibiliteitsstructuur. Daardoor bestaat sociale samenhang en de mogelijkheid zich te identificeren met de eigen groep in onderscheid tot *de anderen*. Hier aangekomen durft hij een logische

stap niet te zetten. Als theopoëzie ook sociopoëzie is, dan is de conclusie onvermijdelijk dat theopoëzie ook politieke poëzie is. Immers, dan is al het spreken namens God altijd een interventie in bestaande sociale verhoudingen, onverschillig of die interventie sanctionerend, berustend, kritisch of rebellerend is. Hoewel Sloterdijk dit inzicht wel aanreikt, weet hij er kennelijk geen raad mee. Hij legt bijvoorbeeld prachtig uit waarom de opschooning door Plato van de Olympische godenwereld een noodzakelijke theologische ingreep was met het oog op de bestuurbaarheid van de Helleense stadstaat. Hoe zou je immers een politieke eenheid moeten vormen onder supervisie van een verzameling goden die er met elkaar een zootje van maken? En een term van Paulus wordt door Sloterdijk expliciet getypeerd als zijnde politiek-antipolitiek woordgebruik. Ook beseft hij dat daar waar zich een nieuwe goddelijke openbaring aandient ter weerlegging van de heersende theopoëzie er kennelijk onvrede bestaat over de sociale orde die door die poëzie gesanctioneerd wordt. Maar toch het lukt hem niet om godsdienst als politieke poëzie te typeren. Tussen de verschillende typen theopoëzie die hij onderscheidt, schittert de verzetspoëzie door afwezigheid. Wat toch opmerkelijk is, gezien de vele protestbewegingen, van gewelddoos tot revolutionair, van zelfverklaarde bevrijdingsstrijders tot door anderen getypeerd als terroristen, die zich tot op de huidige dag voorzien hebben van een goddelijke legitimatie middels theopoëzie.

Deze blinde vlek blijkt geen toeval. Maar voordat dat duidelijk wordt staat Sloterdijk stil bij de gevolgen in de westerse cultuur van de hemel die tot zwijgen is gebracht. Als de godsdienst in het Westen vooral na 1800 niet langer de samenbindende en legitimerende factor van het samenleven is, wat vormt dan het fundament waarop en de hemel waaronder de samenleving zich als eenheid kan begrijpen? Het is geen wonder dat bijvoorbeeld Saint Simon, een van de grondleggers van de sociologie, ook pogingen heeft gedaan een nieuwe, rationele godsdienst te stichten. Even leek het te lukken in de 19^e eeuw met een op nationalistische sentimenten gebaseerde staatsvorming. Xenofobe restanten hiervan binnen en buiten Europa steken nog geregeld de kop op en bevestigen eens te meer de ambivalentie van godsdienst als een eenheidsvormende en daarmee scheiding aanbrengend verschijnsel. Maar van een afstand bezien, concludeert Sloterdijk, heeft de theologie sinds begin van de 20^e eeuw plaats gemaakt voor de sociologie en is de abstractie "God" vervangen door de abstractie "maatschappij". Een abstractie waarover iedereen naar hartenlust een mening kan hebben en die met een groot arsenaal zeer uiteenlopende concepten, methoden, theorieën, modellen en logaritmen onderzocht en in kaart gebracht werd en wordt, zonder dat iemand kan claimen het laatste woord over de aard van ons samenleven te kunnen spreken.

Eindelijk zwijgt de hemel. Voor Sloterdijk betekent dat de bevrijding van de godsdienst. Bevrijding uit het keurslijf van instituties, priesters, theologen, fanatici en zoekende zielen. Bevrijding ook uit de noodzaak een functie te moeten vervullen die alleen maar tot disciplineren en dwang leidt, tot sociale controle en zelfcensuur, kortom

tot aantasting van het autonome en onafhankelijke subject. Eindelijk kan de godsdienst haar plaats innemen naast de kunst en de filosofie om gedrieën de moderne mens als vrij subject van dienst te zijn om in het reine te komen met de ondoorgrondelijkheid van het bestaan. Theopoëzie wordt voor Sloterdijk egopoëzie, maar ook deze term vermijdt hij. Iedereen kiest wat hem betreft in eenzaamheid de woorden waarmee hij zichzelf als enkeling begrijpt onder een particulier hemeldak. En zo verschijnt hij ten slotte in zijn eigen theater ten tonele als de vrij-zwevende intellectueel. Geen God meer uit de toneelmachine, maar de *well-to-do* burger, de onafhankelijke geest, die zich veilig waant onder de hoede van een neutrale staat en zich verzekerd weet van de belangeloze inzet van alle verzelfstandigde maatschappelijke sectoren als de wetenschap, de gezondheidszorg, de economie en de rechtspraak. De baron van Münchhausen die, grasduinende door kunst, filosofie en desnoods wat overgeleverde hemelse aanspraak, aan zichzelf houvast genoeg heeft. In dat zelfconcept past inderdaad geen politieke poëzie. Die zou zo maar de bestaande orde ter discussie kunnen stellen. Dat laat Sloterdijk liever links liggen. Na zijn in geheel particuliere smaak vormgegeven kijkdoos op de godsdienstigheid van mensen mag de lezer het verder zelf uitzoeken. Meer heeft Sloterdijk uiteindelijk niet te bieden.

Harm Dane
(Amersfoort)

Noot

- 1 Vreemd dat na zijn kruistochten door de religiegeschiedenis een register op naam ontbreekt.

Joas, Hans. 2017. *Die Macht des Heiligen. Eine Alternative zur Geschichte von der Entzauberung*. Berlijn: Suhrkamp Verlag, pp. 543. (Nederlandse vertaling: Joas, Hans. 2018. *De macht van het heilige. Een alternatief voor de geschiedenis van de onttovering*. Vertaling door Huub Stegeman. Rotterdam: Lemniscaat, pp. 426.)

Godsdienstwetenschap, is dat niet het bestuderen van een anachronisme? Met alle inzicht in de processen van modernisering, rationalisering en onttovering, waarover al zoveel geschreven is, zijn we in de sociale wetenschappen toch wel klaar met de godsdienst? Jawel, moderne mensen zijn gretige consumenten op de markt van zingeving en wellness, spiritualiteit en yoga, maar met godsdienst heeft dat alles niet te maken. En ja, er blijven restanten van georganiseerde klassieke godsdienst, maar zullen die ook niet na verloop van tijd verwateren en oplossen volgens de geboekstaafde wetmatige processen van modernisering en rationalisering? Gewoon een kwestie van tijd, toch?

Hans Joas erkent volmondig dat de godsdienstwetenschap op een dood spoor zit. Naast de geschetste maatschappelijke ontwikkeling wijst hij ook nog op de controverse of